№3, 2002

ТҮРК ШӘҺӘРИ ИРӘВАН

Ҹәфәр ГИЈАСИ,
ме’марлыг доктору, АМЕА-нын мухбир үзву

Азәрбајҹанын кәнч шәһәрләриндән бири олан Ирәван XVI әсрин әввәлләриндә Османлы вә Гызылбаш (Сәфәви) дөвләтләри арасында дүшмәнчилијин гызышдығы бир чағда, мөһкәм гала кими јаранмышдыр. Өвлија Чәләбинин јаздығына көрә "...910 илиндә (1505-1506-чы ил)" Иран шаһы Исмајыл орада (Ирәванын јериндә - Ҹ.Г.) бир гәлә бинасыны Рәвангулу хан адлы вәзиринә фәрман едәр, о да 7 илә галаны тикәр. Зәнки нәһринин (чајынын) ҹәнуб-шәрг саһилиндә кәрпич вә даш илә едилмиш бир гәлеји-рә’надыр (көзәл галадыр). Амма јалынгатдыр". Бу мә’луматдан Ирәван галасынын дәһшәтли Чалдыран савашы әрәфәсиндә - 1512-1513-ҹү илләр арасында тамамландығы бәлли олур.

Ирәван галасы Османлы-Гызылбаш савашларында дөнә-дөнә әлдән-әлә кечмиш, дәфәләрлә учулуб јенидән дирчәлмиш, анҹаг өз илкин план гурулушуну рус ишғалынадәк сахламышды. Бу галаны 1582-1583-ҹү илләрдә Османлы сәркәрдәси Фәрһад паша јенидән әсаслы шәкилдә тикдирмишдир.

Ирәван галасы, Азәрбајҹанын гәдим шәһәрсалма ән’әнәләринә ујғун, ики чај (Зәнки вә Гырхбулаг) арасы јајлада, Зәнки чајынын сылдырым саһилиндә салынмышды. 1655-ҹи илдә Ирәванда олмуш франсыз сәјјаһы Таверне јазмышды ки, Ирәван галасында анҹаг мүсәлманлар јашајыр. Башга бир франсыз сәјјаһы Шарден XVII јүзилин сонларында Ирәван галасыны даһа әтрафлы тәсвир етмишдир: "Ирәван галасы кичик бир шәһәрдән бөјүкдүр. О, овал бичимлидир. Чеврәси дөрд мин аддым олуб, ичиндә тәхминән сәккиз јүз ев вар. Орада анҹаг тәмиз ганлы сәфәвиләр јашајыр... Бу гала үч тәрәфдән чиј кәрпичдән... дишли диварларла дөврәләнир".

Шарденин јаздығына көрә, галанын дәринлији 100 сажендән чох сылдырым вә әлчатмаз дәрә олан дөрдүнҹү тәрәфини торпаг сәдд гапајырды вә һәр диварда дәмирә тутулмуш гапы варды.

Һәр ики франсыз сәјјаһы Ирәванын рәсмләрини дә чәкмишләр. Анҹаг бу рәсмләр гала һаггында долғун тәсәввүр јаратмыр. Бу бахымдан рус мүһәндисләринин 1827-ҹи илдән башлајараг чәкдикләри планлар чох дәјәрлидир. Бу планлара көрә, Ирәван шәһәринин, әски Азәрбајҹан шәһәрләри кими, үч бөлүмлү гурулушу (Гала, Шәһәр, Бајыр шәһәр) бичимчә дә Ирәван галасы квадрат планлы Азәрбајҹан шәһәристанларындан фәргләнмир.

Ирәван галасы планда квадрата јахын олуб, саһәси 7 һектар иди вә үч јандан ики сыра гала диварлары илә дөврәләнмишди (ики дивар арасы мәсафә 36-42 м). Јалныз

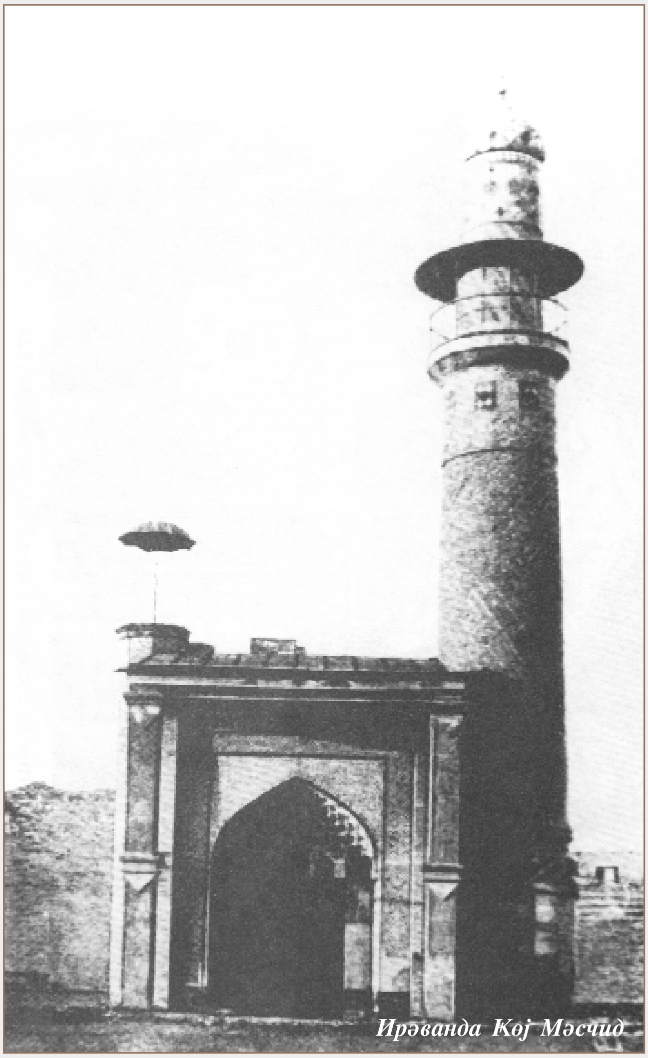

Ирәванда Көј Мәсҹид

гузеј-баты тәрәфдә - Зәнки чајынын сылдырым саһилиндә гала дивары бир гатлы иди. Диварлар даш өзүл үзәриндә тикилиб, чох галын вә уҹа иди (бајыр диварын һүндүрлүјү 10-12 м). Ирәван галасынын ики гапысы варды - Тәбриз вә Ширван гапылары. Түрк гајнагларында "Көрпү гапы" адлы бир гапыдан да сораг верилмишдир. Бу гапы, көрүнүр, дәрәнин ичиндәки Гырмызы көрпүјә ачылырмыш. Галаны Зәнки чајынын гаршы саһили илә бирләшдирән бу көрпү вә она кәлән јол тәпә үстүндә тикилмиш "Кечи гала" адлы кичик галанын нәзарәти алтында иди. Шарден бу гала һаггында да мә’лумат вермишдир: "Галанын гузеј тәрәфиндә јерләшән бир дә бир гала вар. Араларында мин аддым мәсафә олар. О, икигат диварла вә јахшы артиллерија илә мөһкәмләндирилмишдир. Орада ики јүзәҹән адам јерләшә биләр. Бу кичик гала "Кетчи" (Кечи) гала адланыр".

Ирәванын ичгаласы исә Зәнки чајы саһилиндә, Галанын гузеј күнчүндә олуб, Сәрдар (Хан) сарајы комплексини өз ичинә алмышды. Зәнки чајынын гаршы саһилиндә - Ичгала илә Кечи гала арасында Хан бағлары вә бир мүдафиә гүлләси учалырды. Беләликлә, Ирәван галасы бүтүн план-мәкан гурулушу, шәһәрсалма һәлли, истеһкамларынын конструксијасы вә иншаат техникасы илә Гызылбашлар дөврүнүн типик Азәрбајҹан шәһәргаласы иди. Адыны өз баниси Рәвангулу хандан көтүрән,

www.irs-az.com

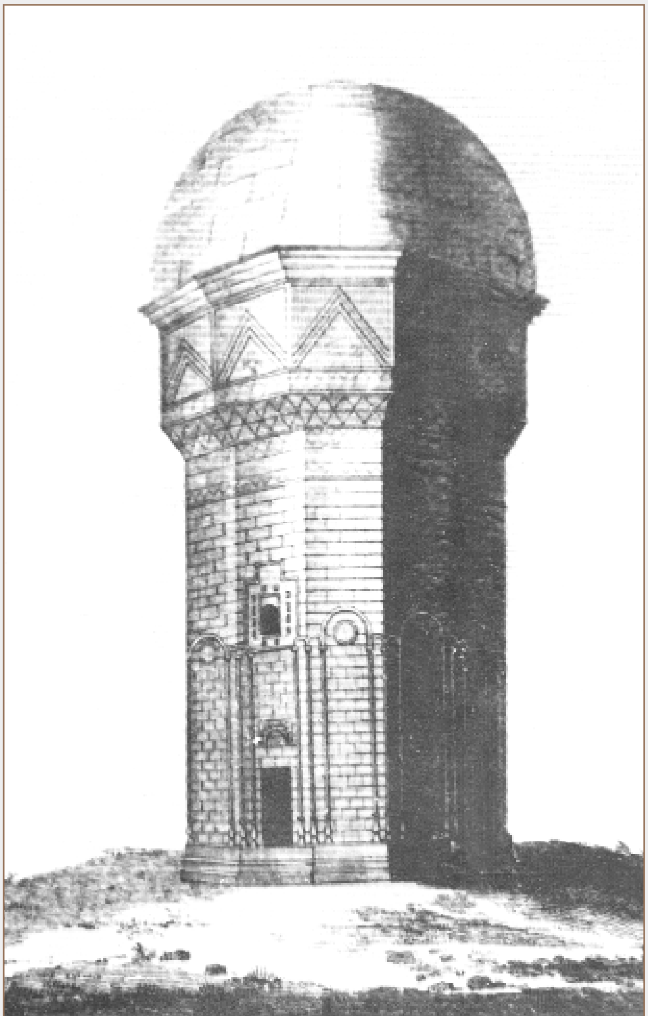

Ирәван јахынлыгындаки Түрк түрбәси (XVII әср)

јашы 500 илә јахын олан Ирәванын салынма тарихини ермәниләрә һеч бир дәхли олмајан Урартулар дөврүнә апармаг вә адыны тәһриф етмәк һеч бир тарихи керчәклијә вә әхлага мәһәл гојмајан кобуд ермәни сахтакарлығы өрнәјидир. 1864-чү илдә Ирәван галасы учурулмушдур.

Рус ишғалы әрәфәсиндә Ирәванда нә гәдәр мәсчид олмасы һаггында мә'луматымыз јохдур. Русларын 1828-чи илдән е'тибарән сүр'әтлә ермәниләшдирмә сијасәти јүрүтдүјү шәһәрдә XX јүзилин әввәлләриндә сәккиз мәсчид бинасы галмышды. Онлардан ән әскиси Ирәванын јанында олуб, 1510-чу илдә I Шаһ Исмајылын (1501-1524) әмри илә тикилмишдир. Түрк гызылбаш (Сәфәви) сүләләси дөврүнүн мүкәммәл гурулушлу мәсчидләриндән олан бу абидәни ермәниләр, 1918-чи илдә ичәрисинә мүсәлман түркләри долдурараг јандырмышлар.

Ирәван Чүмә мәсчидини I Шаһ Аббас (1587-1629) 1606-чы илдә тикдирмишдир. Иншаат техникасы вә ме'марлыг һәллинә көрә бир-биринә јахын олан Ирәван вә Кәнчә Чүмә мәсчидләринин ме'мары, о заман Јахын Шәргин мәшһур алимләриндән олан Шејх Бәһаәддиндир. Ирәван галасындакы Сәрдар сарајынын шәрг тәрәфиндә олан бу комплекс монументал мәсчид, мәдрәсә, китабхана, гонаг еви вә онлары әтрафында бирләшдирән кениш һәјәтдән ибарәт иди. Ағыр олајларын баш вердији 1918-чи илдә азәрбајчанлы археолог Исабәј Әзизов ону јарыучуг дурумда тәсвир етмишди. Бир аз сонра бу аллаһ еви дә ермәни вәһшилији илә учулараг јерлә бир едилди.

Ирәван галасы ичәрисиндә Рәчәб Паша (1725) вә Аббас Мирзә (XVIII әсрин әввәли) мәсчидләри дә варды. Руслар Ирәваны ишғал етдикдән сонра Рәчәб Паша мәсчиди учулуб јериндә Рус Православ килсәси тикилмишдир. Аббас Мирзә мәсчиди дә тамамилә учулмушдур.

Ирәван галасындан кәнарда, Ирәванын "Шәһәр" адланан бөлүмүндә Залхан (Шәһәр), Һүсејнәли хан (Көј мәсчид), Новрузәли хан, Хоча Сәфәр бәј вә Мәһәммәд Сәртиб мәсчидләри јүксәлирди. Сон үч мәсчид учурулуб јох едилмиш, Залхан мәсчиди II Дүнја мүһарибәсиндән сонра рәсм вә сәрки галерејасына чеврилмишдир. Бу күн Ирәванда садәчә Көј мәсчид ады илә танынан Һүсејнәли хан мәсчиди түрк-ислам шәһәринин шаһиди олараг јалгыз галмышдыр.

Көј мәсчид кениш һәјәти (71 м х 47 м), һүчрәләри, күмбәзләри, мави чиниләрлә бәзәдилмиш тәк минарәси илә дәјәрли бир абидәдир. Анчаг јашлы ирәванлылар ону дөрд минарәли әзәмәтли бир абидә кими хатырламагдадырлар. Мәсчидин үч минарәси учулмушдур.

Ирәван мәсчидләринин һамысынын ортасында фонтанлы көзәл даш һовузу олан кениш һәјәт варды. Көј күмбәзләр вә уча минарәләр шәһәри олан Ирәванда инди тәк бир мәсчид јүксәлмәкдәдир - ады вә ме'марлығы илә Ирәван шәһәрини салан халгын сон нишанәси олан Көј мәсчид.

Ирәванын ән мәшһур, һәм дә ән чох өјүлән, Авропалы рәссам вә сәјјаһларын һејранлыгла тәсвир етдикләри абидәси Сәрдар сарајы, ја да Хан сарајы олмушдур. Зәнки чајынын учурум саһили үстүндә гаршы саһилдәки Хан бағларына јөнәлән Сәрдар сарајы комплексиндән дә бу күн бир из галмамышдыр.

Гызылбаш түрк шаһлары Ирәван шәһәринин өзүлүнү гојаркән Хан сарајы комплексини, шүбһәсиз ки, өз наибләри үчүн XVI әсрин әввәлләриндә тикдирмишди. Анчаг XIX јүзилин орталарына гәдәр дәфәләрлә тә'мир едилиб кенишләндирилмиш, ајрыча әлавәләр вә дәјишикликләр дә едилмишдир. Сарај комплекси Ирәванын ичгаласында јүксәлирди. Франсыз сәјјаһы Шарден XVII јүзилдә јазмышды: "...Галадакы наибин сарајы, горхунч учурумун там гырағындадыр. Бу көзәл вә чох бөјүк бина јајда инсана чох көзәл тә'сир көстәрир". Шарденин бәһс етдији бу көзәл бина ме'марлыг гурулушуна көрә түрк-гызылбаш сүләләсинин, пајтахт шәһәрләри вә вилајәт мәркәзләриндә Һәшт-беһишт (Сәккиз чәннәт) ады илә тикдирдији сарај биналарындан бири иди.

XVIII јүзилдә Һүсејнәли хан Хојлу Ирәван сарај комплексини ме'мар Мирзә Чәфәрә јенидән тикдирмишдир. Онун оғлу Мәһәммәд хан 1792-чи илдә комплексә ајналы вә јај имарәти ады верилән бир бөлүм әлавә етдирмишдир. Маһмуд хан да 1798-чи илдә сарајда јени биналар тикдирмишдир. Инкилис сәјјаһы Н.Ф.Линчә көрә Сәрдар сарајы Ирәван галасынын тәмәли олмушдур. Ирәван Сәрдар сарајы Азәрбајчанын гызылбаш вә Гачар түрк сүләләләри һакимијјәти дөврләриндә сарај ме'марлығынын дәјәрли өрнәкләриндән бири олмушдур. Сарај комплекси мүхтәлиф функсијалы чохлу биналарын һәјәтләр әтрафында груплашмасы јолу илә јарадылмышдыр. Фонтанлы һовузлар, бағчалар вә јашыллыг сарај һәјәтләриндә чәннәт атмосфери јаратмышдыр. Бу өзәллик сарај биналарынын

ич тәртибатында даһа күчлү иди. Дивар бојачылығы вә тахта ишләриндәки нахышлар, дөјүш вә ох сәһнәләри, инчә ишләнмиш портретләр ичәријә чох дәбдәбәли вә зәнкин бир көрүнүш верирди.

Сәрдар сарајынын ичәрисиндәки сон дивар рәсмләри вә портретләри XIX јүзилин танынмыш Азәрбајчан рәссамы Мирзә Гәдим Ирәвани (1825-1875) 1850-чи илдә ишләмишди. Бу дәјәрли ме’марлыг абидәси 1913-1918-чи илләр арасында ермәни-рус ишбирлији илә мәһв едилди. Ирәван Сәрдар сарајынын әзәмәтли ме’марлығыны вә естетик өзәлликләрини, сәјјаһ вә рәссамларын ишләдикләри гравүрләр, XIX әсрдә чәкилмиш план, рәсм вә фотоларын јардымы илә тәсәввүр етмәк вә чанландырмаг мүмкүндүр.

Ирәванда мүсәлман-түрк ме’марлыг хүсусијјәтләринә ујғун тикилмиш чохлу карвансара (Сәрдар, Шејх-и-Ислам, Тағлы, Сулу, Сусуз, Һачы Әли, Көмүрчү, Күрчү, Чулфа, Һачы Илјас вә с.) вардыр. Онлар Ирәванын кениш тичарәт әлагәләриндә јахшы хидмәт көстәрирдиләр. Ирәван шәһәриндә түрк-ислам изләрини јох етмәк истәјәнләр бу надир мүлки ме’марлыг өрнәкләрини дә унутмамышлар.

Әски Ирәванын Азәрбајчан-түрк үслубунда тикилмиш көрпүләри вә милли ме’марлығымызын көзәл өрнәкләри олан јашајыш евләри инди ермәни абидәләри кими тәгдим олунур. Ирәванын бүтүн көзәкәлимли евләри азәрбајчанлы зәнкинләрин евләридир. Бу евләрә Ирандан кәтирилмиш ермәниләрин саһибләнмәси вә Русија империјасынын анти-түрк, анти-мүсәлман сијасәтини ардычыл вә системли керчәкләшдирилмәси јолу илә әски Азәрбајчан-түрк шәһәри Ирәван бир әср ичәрисиндә ермәниләшдирилди. Рәвангулу ханын салдырдығы Ирәван Јеревана чеврилди.

Ираван

Ираван - это один из молодых азербайджанских городов. Он был построен в XVI веке в оборонительных целях в период ожесточенных войн между Османской империей и Сефевидским государством. Основателем этого города был Равангулу хан, от имени которого и получил свое название Ираван.

Ираван был построен согласно традициям средневекового азербайджанского градостроения. Французские путешественники XVII в. Таверне и Шарден бывали в Ираване. В их записках находим подробное описание этого города. Оба путешественника даже нарисовали его, но, к сожалению, ни один из этих рисунков не сохранился. С этой точки зрения, для нас большой интерес представляют проекты города, подготовленные русскими инженерами в 1827 г. Они дают подробную информацию об архитектуре этого города.

Ираван состоял из трех частей: крепости, внутреннего и внешнего городов. Крепость имела квадратную планировку. Ее площадь составляла 7 гектаров. Она с трех сторон была обрамлена крепостными стенами в два ряда. Внутренний город находился на берегу реки Зенги. На его территории был построен Комплекс Сарая Сардар хана.

В самом городе имелись многочисленные мечети. Среди них можно назвать ираванскую Джума мечеть. Она была построена по инициативе Шах Аббаса I зодчим Шейх Бахаеддином - известным ученым Ближнего Востока.

Здесь также имелись следующие мечети: мечеть Раджаб Паши (1725 г.), Аббаса Мирзы (XVIII в.), Гусейнали хана (Голубая мечеть), Новрузали хана, Ходжа Сафар бека и др. Как правило, при ираванских мечетях имелись красивые сады, в центре которых были бассейны с фонтанами.

Сегодня, в результате разрушительной деятельности армянских агрессоров все эти мечети, каждая из которых представляли собой прекрасное произведение искусства, были разрушены. Сохранилась лишь мечеть Гусейнали хана, известная как "Голубая мечеть". Она является единственной памятью о народе, построившем Ираван.

В Ираване имелись также многочисленные караван-сараи. Среди них можно назвать караван-сараи Сардара, Шейх-и-Ислама, Таглы, Сулу, Сусуз, Гаджи, Кемюрчи, Джулфа, Гаджи Ильяса и др. Это свидетельствует о широких торгово-экономических связях Иравана. Каждая из караван-сараев представляла собой настоящее произведение искусства. Они также были уничтожены армянскими варварами, с той целью, чтобы в городе не сохранились никакие тюрко-исламские следы.

Все эти произведения средневекового азербайджанского зодчества сегодня армяне представляют как свои. Отнесение, со стороны армян, города Ираван, которому 500 лет, к древнему государству Урарту (которое никакого отношения к армянам не имеет) просто абсурдно.
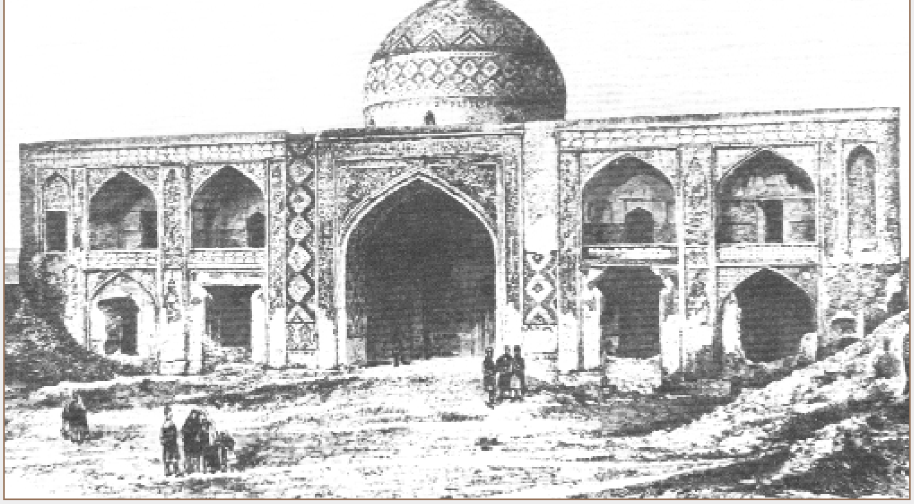
Ирәвандакы гәдим Чаме (XIX әср)